

„See on tõepoolest häbiväärne, et meie eestlastel on rohkem mõistust kui meie sakslastel“

KEN KALLING, ERKI TAMMIKSAAR

Kuigi kõige põhjalikum ülevaade Eesti karskusliikumise varasemast ajaloost, mis valmis juba sõjaeelsel ajal, jäi käsikirja,¹ pole kodumaise karskustöö ajalugu uurimata jäänud. Alkoholivastase võitluse tähtsusest sajanditagusele eestlust kujundavale seltsiliikumisele on kirjutatud korduvalt.² Tähelepanu on juhitud ka karskusaate tähtsusele kohalikus meditsiiniloos, näiteks selle kohale eesti eugeenilise ideoloogia sünnis,³ samuti sõjaeelse eesti arstkonna osalemisele karskustöös.⁴ Ka kohalike baltisakslaste suhet alkoholivastasesse võitlusse on siinkirjutajad juba mingil määral lahanud.⁵ Teema on siiski väärt meenutamist ka Tartu ülikooli ajaloo vaates. Seda see-

¹ Otu Ibius. *Eesti karskusliikumise ajalugu*. Käsikiri, 1939. TÜR KHO, 127–105.

² Elmar Karu, „Pilk Eesti karskusseltside algusaastaisse“, *100 aastat karskusliikumist Eestis 1889–1989*, koost Erki Silvet (Tallinn: Eesti Raamat, 1989), 8–29; Lauri Vahtre, „Karskusseltsid Eesti riikluse sünnis“, *Akadeemia*, 5 (1997), 957–971.

³ Ken Kalling, „Karskustöö sünnitab eugeenikalikumise“, *Mäetagused*, 36 (2007), 59–78.

⁴ Ken Kalling, „Karskusliikumine ja arstiteadus sõjaeelses Eestis“, *Eesti Arst*, 9 (2012), 415–422.

⁵ Ken Kalling, Erki Tammiksaar, „Võõrana omade hulgas. Gustav Piers v. Bunge ja baltisaksa karskustöö“, *Eesti Arst*, 8 (2015), 484–489; Ken Kalling, Erki Tammiksaar, „The Politicization of the Temperance Movement in Pre-independence Estonia“, *Explorations in Baltic Medical History 1850–2015*, eds. Nils Hansson and Jonathan Wistrand (Rochester: University of Rochester Press, 2019), 113–131.

tõttu, et Tartus sündis, sai siin hariduse ning alustas akadeemilist karjääri Gustav Piers von Bunge (1844–1920), üks maailmas meditsiinilisele karskusetööle alusepanijaid.⁶ Tartu ülikoolil oli meditsiinilise karskusideoloogia väljakujunemisel oluline roll, sest aastail 1886–1891 töötas ja eksperimenteeris siin ka teine tuntud meditsiinilise karskustöö pioneer, psühhiaater Emil Kraepelin (1856–1926).⁷

Käesolev artikkel põhineb 2019. aasta detsembris Tartu Ülikooli muuseumis toimunud konverentsi „100 aastaga pärisorjusest emakeelse ülikoolini“ ettekandel. See otsis intriigi olukorrast, mis läheb vastuollu üldise mustriga, kus ühiskonna madalamad kihid matkivad kõrgemaid, nt eestlased laulupidudega kohaliku baltisaksa eliiti jäljendamas. Alkoholivastases võitluses nimelt oli vastupidi – eestlaskond osutus oma härrasrahvale teenäitajaks. Seda märkas ka Bunge. Käesolevas artiklis vaadeldaksegi kohaliku karskustöö arengut eeskätt Bunge arhiivipärandi kaudu, püüdes mõista, miks maarahvas kohalikele „sakstele“ tervislike eluviiside propageerimisel silmad ette andis.

Lühiülevaade eesti karskustöö sünnist

Organiseeritud karskustöö algas Eestis 18. sajandil, mil mõned usu- lised sektid (eeskätt vennastekogudused) teema üles võtsid.⁸ Valgustusajastul kerkis esile veel mitmeid moraliste-valgustajaid, teiste seas arste, kes sarnast sõnumit levitasid. 19. sajandi alguses anti karskusvandeid ka luteri kogudustes.⁹ 19. sajandil kasvas alkoholivastase kirjanduse hulk ja autorid olid juba ka mõned eesti päritolu tegelased.¹⁰

19. sajandi lõpul tekkisid Eestis mõned heategevad seltsid, mille eesmärk oli aidata alkoholi (ja prostitutsiooni) kütkeisse langenuid.

⁶ G. Schmidt, *Das geistige Vermächtnis von Gustav von Bunge*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der gesamten Heilkunde vorgelegt der Medizinischen Fakultät der Universität Basel (Basel, 1973); E. Graeter, *Gustav von Bunge. Naturforscher und Menschenfreund* (Basel: Schweizerischer Verein abstinenter Lehrer und Lehrerinnen, 1952).

⁷ Jüri Allik, Erki Tammiksaar, „Who was Emil Kraepelin and why do we remember him 160 years later?“, *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, 20/4 (2016), 317–335.

⁸ Rudolf Pöldmäe, „Eesti vennastekoguduste võitlus rahva joomapahega“. *Eesti Kirjandus*, 6 (1938), 281–93.

⁹ Ibius, I vihik, 131–135.

¹⁰ Friedrich Reinhold Kreutzwald, „Wina katk“ (Tartu: Lindfors'i pärijad, 1840).

Tegemist oli paternalistlike ühendustega, mis kandsid klassiühiskonna vaimu. Meditsiiniajaloolane Heino Gustavson (1923–2005) nimetab 1899. aastal Tallinnas asutatud Eestimaa Jooma- ja Auta Elust Päästmise Seltsi (*Estländische Verein zur Rettung von Trunkenbolden und Prostituirten*) aktivistidena enamasti daame „paremast seltskonnast“. Selts rajas Lasnamäele meesalkohoolikute varjupaiga. 1901. aastal rajati Tallinnas veel teinegi selline varjupaik. Mõlema asutusega seotud isikud külastasid ka joomakohti ning püüdsid inimesi veenda oma eluviisi muutma ja varjupaika tulema, seega oli nende töös teatav karskusliikumisele omane komponent olemas.¹¹

Esimene kaasaegne¹² karskusselts Eestis loodi 1889. aastal Toris. See sündis Soome eeskujul, sest seltsi asutaja kooliõpetaja Jüri Tilk (1865–1929) oli fennofiil. Sama kehtib tema innustaja, Matthias Johann Eiseni (1857–1934) kohta, kes oli olnud pastor mitmes Karkjala ja Ingerimaa koguduses ning loonud seal sidemed soome karskusaktivisti Aksel August Granfeltiga (1846–1919). Nimetatu olevat „karskuse usku“ läinud 1880. aastate algul, lugedes asjassepuutuvat inglise kirjandust.¹³ 1880. aastal külastas Granfelt Eestit, kus tutvus eestlaste toonase seltsiliikumisega, muu hulgas avaldasid soomlasele muljet seltside korraldatud laulupeod.¹⁴ 1886. aastal tegutses Soomes juba 74 karskusseltsi, mis juhindusid nii kristlikest kui ka patriootilistest väärtustest¹⁵ ning kus oli tugev angloameerika mõju.¹⁶ Karskusliikumise tähtsust soome ühiskonnale iseloomustab hästi seda kirjeldava Irma Sulkuneni monograafia pealkiri „Karskus tsiviilreligioonina“.

Granfelt soovitas Eisenil, kes juba oli karsklane oma isiklike veendumuste tõttu, avaldada eesti kalendrilisades üleskutseid moodustada

¹¹ Heino Gustavson, *Tallinna meditsiin XIX sajandist kuni 1917. a.* (Tallinn: Valgus, 1979), 64–66.

¹² Lauri Vahtre kirjeldab toleaaegset seltsielu „kodaniku ja kodanikuühiskonna reaktsioonina seisuslikule ning korporatiivsele elukorraldusele; seltsiga liitumise põhitingimuseks on tavaliselt inimese enda huvi ja vaba tahe, mitte aga amet või päritolu.“ – Vahtre, 957.

¹³ Matthias Eisen, „Karskuse seltsid“, *Isamaa Kalender 1887 aastaks (Lisa)* (Tartu: Schnackenburg, 1886), 23.

¹⁴ I. Sulkunen, *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin* (Helsinki: SHS, 1986), 49.

¹⁵ Eisen, „Karskuse seltsid“, 24, 26.

¹⁶ P. Herlihy, *The Alcoholic Empire. Vodka & Politics in Late Imperial Russia* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 118

karskusseltse.¹⁷ 1887. aastal ilmuski Eiseni sulest kaks sellist üleskutset.¹⁸ Kahe aasta pärast (1889) asutatud esimese eesti karskusseltsi liikmete seas oli esialgu liikmeid kogu Eestist ja Peterburistki.¹⁹

Järgmisel kümnendil tekkis arvukalt karskusseltse, peamiselt paikkondseid, liikmeteks valdavalt eestikeelne elanikkond, kusjuures ka naistel oli õigus osaleda. Karskusseltsid loodi ka eesti kogukondades Venemaal, Riias, Peterburis jm.²⁰ 1905. aastaks oli eesti karskusseltse üle 60. Eesti ja soome karskusseltsid ühendasid peamiselt madalamatest ühiskondlikest kihtidest pärit inimesi, Eestis maarahvast, Soomes oli „jāme ots“ linnatöölise käes.²¹ (See artikkel ei käsitle karskusliikumist lätlaste seas. Siinkohal kommentaariks vaid niipalju, et ka lätlasil võis raskuskese olla linnas, vähemalt esimene nende karskusselts asutati Riias 1891. aastal, muu hulgas eestlaste eeskujul.²²)

Alkoholivastase liikumise jõudmist Venemaale läänprovintside kaudu võis põhjustada luteri usk, mis soodustas kodanikuaktiivust,²³ ning seosed Lääne-Euroopaga. Kuid oli ka sisemisi põhjusi, eeskätt Läänemere ääres elavate rahvaste vabaduspüüdlus.²⁴ Kiiret karskusseltside levikut Eestis toetas samal ajal Vene riigi uus alkoholipoliitika, mille üks komponent oli püüd piirata ülemäärast alkoholitarbimist.

Vene riigi alkoholipoliitika mõju eesti karskusliikumisele

Rääkides Balti rahvusrühmade suhtest karskusliikumisse, tuleb kõigepealt vaatluse alla võtta Vene riigi alkoholipoliitika. Impeeriumis

¹⁷ Matthias Eisen, „Isiklikke mälestusi Soome-Eesti kultuurilistest kokkupuutumistest 50 aasta eest ja neile järgneval ajal“, *Tervitus lahe tagant*, toim Friedebert Tuglas (Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, 1931), 68.

¹⁸ Eisen, „Karskuse seltsid“, 19–28; M. Eisen, „Joomine ja karskus“, *Kasuline Talurahva Kalender 1887* (Tartu: Schnackenburg, 1886), 33–45.

¹⁹ E. Kubjas, *Eesti Karskusliit 1906–1931* (Tartu: Eesti Karskusliidu Kirjastus, 1931), 7.

²⁰ Karu, 9–10.

²¹ Samas, 12–13; Herlihy, 118.

²² Г. Ассар, „Исторический очерк противоалкогольного движения у латышей“, Труды Первого Всероссийского Съезда по Борьбе с Пьянством. Санкт-Петербург, 28 декабря 1909 г. – 6 января 1910 г. (С.-Петербург: Типография П. П. Сойкина, 1910), 974.

²³ Herlihy, 108.

²⁴ Samas, 118–119.

hakati 19. sajandil sellele üha enam tähelepanu pöörama. Põhjuseid oli mitmeid, alates murest venelaste kohta mujal maailmas levinud klišeede pärast ja lõpetades Venemaale jõudnud sisuliselt eugeeniliste ideedega (esialgu räägiti rahva „kidumist“ põhjustavatest teguritest pigem veel degeneratsiooniteooriast ja muudest sarnastest õpetustest lähtuvat sõnavara kasutades).²⁵ Võib aga ka väita, et alkoholipoliitika oli kõigest aseaine (edasilükkamine) suurematele ja olulisematele reformidele, mida Venemaal ellu ei suudetud viia. Seda väidet näib kinnitavat see, et varem või hiljem hakkasid Venemaal karskustööga tegelejad rääkima kogu ühiskonna reformimise vajadusest.²⁶

19. sajandi viimasel kümnendil tekkisid Venemaal karskusseltsid, mis tegutsesid õigeusu kiriku juures. Erinevalt eesti ja soome seltsidest olid need loodud „ülevalt poolt“, liikmeteks valdavalt kesk- ja kõrgklassi esindajad. Kroonulik lähenemine iseloomustas ka kohaliku võimu esindajate osalusel sisse seatud nn rahva karskuskuraatoriume (попечительства о народной трезвости). Sellised kutsuti ellu 1895. aastal rahandusministeeriumi poolt. Ka siin olid juhtpositsioonidel kohaliku eliidi esindajad ning kuratooriumi liikmeks võis sattuda nii mõnigi alkoholi leviku piiramise suhtes leigust või näiteks majanduslikel põhjustel – 1900. aastal Balti kubermangudes kehtima hakanud²⁷ riigi viinamonopol kaotas kohalike mõisnike kõrtsipidamise privileegi – koguni vaenulikkust üles näitav isik. Kuratooriumid kutsusid üles n-ö mõõdukale karskusele, sest riigi sissetulekuid alkoholimüügist ei olnud kavas vähendada. Piirata püüti pigem perioodilist ohtrat alkoholi tarbimist (nt pühade ajal) ning vältida tahti alkoholismi levikut.²⁸

²⁵ Siinkohal tasub ära märkida, et mõned olulised varased eugeenilise ideoloogia sissetoojad venekeelsesse kultuuriruumi on seotud Tartu ülikooliga. Hügieeniprofessor aastail 1904–1918 Jevgeni Šepilevski (1857–1920) avaldas Tartus 1914. aastal ühe esimestest vene keeles ilmunud eugeenika käsitlusist (Евгений Шепилевски, Основы и средства расовой гигиены. Гигиена размножения (Юрьев: К. Магтисен, 1914). Juba paar aastat varem, 1912. aastal, oli Tartus avaliku loengu eugeenikast pidanud hügieenikateedri eradotsent, mikrobioloog Nikolai Gamaleja (1859–1949). Selle ettekande tekst avaldati ka eesti keeles. Tegemist oli esimese pikema maakeelse ülevaatega eugeenikast („Tõutervenduse-õpetuse, eugeenika põhjused ja ülesannetest“, *Postimees* 257–261 (5.–9. november, 1912).

²⁶ Herlihy, 4.

²⁷ Venemaal kehtestati riiklik alkoholimonopol juba 1894. aastal.

²⁸ Herlihy, 14–17.

Tagasihoidlikud eesmärgid põhjustasid paljudes vene karskusaktivistides pettumust ning töid kaasa teema politiseerumise. Kasvavate revolutsiooniliste meelolude tingimustes kõlasid üleskutsed kogu ühiskond ümber korraldada.²⁹ Riigi ebaõnnestumise tõttu tekkisid ka impeeriumi venekeelsetes osades erainitsiatiivil põhinevad karskusliikumised.³⁰

Balti provintssides kanaliseerus madalamate ühiskondlike kihide rahulolematust mitte niivõrd riigi, vaid pigem kohalike olude ning nende kujundajate suunale. Eestlaskond, eeskätt rahvuslikult meelestatud eliit, kes oli Vene riigis kahekordselt „vähemus“ (lisaks etnilisele ka usuline), kodumaal lisaks ka madalamast klassist, tajus karskusliikumises võimalust toetada seltsitööga hoogu võtvat emantsipatsiooniprotsessi.

Seda seletust kinnitab ka see, et karskusliikumine tõusis esile paralleelselt rahvusliku liikumise teise tõusuga, mis algas 19. sajandi viimasel kümnendil. Siis olid eestvedajad juba akadeemilise taustaga inimesed, kellele ei olnud võõras toonane loodusteadustest lähtuv rahvuskäsitus, mida sobib iseloomustama Juhan Luiga (1873–1927) tsitaat: „Vaid looduseseadused käivad oma iseseisvat rada ja nende vägevuse ees peavad ka suured ja kõige suuremad riigid vabisema.“ Luiga arvates tulnuks niisiis viia „rahvaste elusündmuste hindamist praeguselt harilikult traditsiooniliselt, ajalooliselt seisukohalt loodusteaduslikule alusele.“³¹ Siit kasvas välja toonase rahvuslikult meelestatud eliidi sisuline huvi karskustöö vastu, sest siinsele rahvuslikule mõttele näo andnud nn väikerahvalik enesetunnetus tõi eestlaste kollektiivse tähelepanu alla rahva elujõu temaatika, sealtkaudu tervishoiu ning karskusküsimused.³²

Juba 1885. aastal soovitas Ago Grenzstein (1849–1916), et karskustöö võiks asendada selleks ajaks ebaõnnestunud eesti rahvusliku liikumise esimest lainet.³³ 1890. aastal hoiatas Villem Reiman

²⁹ Samas, 9–13.

³⁰ Samas, 111–128.

³¹ Juhan Luiga, „Rahvaste tõus ja langemine“ (kõne Narva karskuse-kongressil 1. aug. 1909, mõne muudatusega ilmunud: *Päevaleht*, 123–125; 127, 1910). Tsiteeritud: *Mäss ja meelehaigus* (Tartu: Ilmamaa, 1995), 221.

³² Ken Kalling, „Karskustöö sünnitab eugeenikaliikumise“, *Mäetagused*, 36 (2007), 59–78.

³³ Ado Grenzstein, „Joomise vastu“, *Olevik*, 21–23 (3.–15. juuni 1885), 1.

(1861–1917) alkoholi eest, lähtudes darvinismist ja pärvitusõpetusest.³⁴ Reiman teadis ka Bunge töid.³⁵ Meditsiinilised argumendid karskustöös (ja sealtkaudu rahvuslikus töös) said varakult selgeks ka Jaan Tõnissonile (1868–1941?), kes käis 1901. aasta Viini karskuskongressil, kus ajastule omaselt läheneti probleemile eeskätt loodusteaduslikust vaatevinklist.³⁶

Karskusliikumise kiire levik eestlaste seas oli seega ühelt poolt seotud Vene riigi loodud soodsate tingimustega, kusjuures ka riigi vaatevinklist võis rahva aktiivsuse kanaliseerimine karskustöösse tunduda vähem kahtlane kui selgelt rahvuslike seltside (laulu- ja mänguseltsid) tegevuse lubamine. Eestlaste „karskuslembusel“ oli ilmselt ka tugev kohalik poliitiline mõõde, kui mitte muud, siis kahjurõõm. See kaasnes näiteks mõisnikele kuuluvate kõrtside sulgemisega pärast alkoholimonopoli sisseviimist 1900. aastal. Parastamine ja majanduslik kahju omakorda distantseerisid saksakeelset eliiti karskusideest.

Bunge liitumine alkoholivastase tööga

Gustav Piers von Bunge sündis Tartu ülikooli botaanikaprofessori Alexander von Bunge (1803–1890) perre. Pärast arsti- ja keemiaõpinguid töötas ta aastail 1874–1885 Tartus füsioloogia dotsendina, olles muu hulgas Nikolai Lunini (1853–1937) teaduslik juhendaja ning sel moel üks vitamiinide teooriale alusepanija.³⁷ 1885. aastal siirdus Bunge Šveitsi Baselisse, kus töötas füsioloogiaprofessorina kuni surmani. Ka tema arhiiv on hoiul Baseli ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas.³⁸

Bunge pidi olema jõudnud oma karskusalaste tõdemusteni veel üliõpilasaastatel Tartus, olles tunnistajaks kaaslaste joomaharju-

³⁴ Villem Reiman, „Kas elutilk või surnumeri?“, *Villem Reiman'i mälestuseks* (Tartu: Postimees, 1924), 30. (Esimest korda ilmunud: *Postimees*, 27.02.1890.)

³⁵ Villem Ernits, „Villem Reiman karskustegelasena“, *Tulev Eesti. Jõulualbum 1921* (Tartu: O. Lõhmuspüü, 1921), 29.

³⁶ Jaan Tõnisson, „Alkoholivabast kultuurist“, *Tulev Eesti. Jõulualbum 1921* (Tartu: O. Lõhmuspüü, 1921), 9–10.

³⁷ http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1929/hopkins-lecture.html (tsiteeritud 28.10.2014).

³⁸ Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, Handschriftenabteilung, Nachlass Gustav von Bunge, Bestand Nr. 114.

mustele. Tema veendumusi võimendas eriala, mida ta viljeles, ning kus sai eksperimentaalselt ainevahetust uurides oma hüpoteese tõestada. Enne Tartust lahkumist, 1885. aastal pidas Bunge loengu taimetoitlusest, kus põhjendas uue ideoloogia populaarsust mitte selle propageeritava lihatoitudest loobumisega, vaid alkoholi eitusega.³⁹ Peatselt pärast võõrsile jõudmist, juba 1886. aastal esines ta ettekan- dega (tegelikult oli see inauguratsiooniloeng) alkoholiküsimuses (*Die Alkoholfrage*), kus analüüsis oma uuringute tulemusi alkoholi kahju- likkusest organismile ning esitas ka põhimõtted, kuidas selle mürgi vastu võidelda. Eriti muretses Bunge alkoholi mõju pärast haritlas- konnale. 20 keelde tõlgitud teost anti välja üle miljoni eksemplari.⁴⁰ Ettekan- de tekst ilmus ka eesti keeles.⁴¹

Bunge suutis veenda oma kolleege toetama tema alkoholivastast tööd. Toetajate seas olid füsioloogid Robert Adolf Armand Tigerstedt (1853–1923) Soomest, Rudolf Wlassak (1865–1930) Austriast ja Adolf Eugen Fick (1829–1901) Saksamaalt.⁴² 1890. aastate alguses liitus Šveitsi karskusliikumisega kuulus psühhiaater Auguste-Henri Forel (1848–1931), kellest hiljem sai Euroopa üks juhtivaid karskustege- lasi⁴³ (kellega 1901. aastal suhtles Viinis ka Jaan Tõnisson). Bunge panus oli oluline, sest ta suutis karskustöösse kaasa haarata ilma- likud haritlaskonna kihid (teadlased, arstid, üliõpilased, õpetajad, ametiühingutegelased jne).⁴⁴ Karskustöö eemaldumine kiriku rüpest tagas sellele edaspidi laiema kandepinna.

Bunge avaldas muljet Alfred Ploetzile (1860–1940), kes oli saksa arst ja eugeenik. Tema võttis kasutusele hiljem kurikuulsaks saanud mõiste „rassihügieen“.⁴⁵ Bunget hindasid ka paljud toonase Saksa- maa „elureformi“ [*Lebensreform*] edendajad. See kujutas endast 19. sajandi lõpul levima hakanud mõttevoolu, mis propageeris looduslä- hedust, alastikultuuri, seksuaalseid vabadusi, alternatiivmeditsiini

³⁹ Graeter, 17.

⁴⁰ Samas, 18.

⁴¹ Gustav Bunge, *Alkoholi küsimus* (Jurjev: P. Schmidt'i raamatukauplus, 1894).

⁴² Blocher, *Gustav von Bunge. Eine Gedächtnisrede, gehalten in der am 28. Novem- ber 1920 vom Basler Abstinentenverband veranstalteten Gedenkfeier* (Lausanne: Alkoholgegnerverlag, 1920), 19.

⁴³ Blocher, 26–27.

⁴⁴ Samas, 18–19.

⁴⁵ Weindling, *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870–1945* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 71–72.

jms. Õpetusel on järelkajasid tänapäeva alternatiivmeditsiinis, kuid see avaldas mõju ka Saksa natsionaalsotsialismi kujunemisele. Eelisel sajandivahetusel Saksamaal kujunema hakkav rassihügieen (sisuliselt eugeenika) ühendas rassistlikke eelarvamusi tervishoiu ideedega ning sai kurikuulsaks „tänu“ hitlerlikul Saksamaal kordasaadetule. Nagu edaspidi näidatakse, oli saksa natsionalism (pangermanism) Bunge jaoks oluline motivaator ka karskustöös.

Bunge lähtus alkoholivastases võitluses täiskarskuse seisukohast. Ta lootis alkoholi keelustamiseks abi eeskätt riigilt, kuid: „Seadusandja võimule peab eraseltside läbi tee ettevalmistatud saama. Need seltsid aga peavad algusest peale kõigest hoolimata täielist karskust kõikide joovastavate jookide poolest omale eesmärgiks võtma. Alkoholi vastase võitluse ajaloost on näha, et kõiksugused parajuse seltsid midagi ära teha ei ole suutnud.“⁴⁶ Bunge uskus, et karskusidee edu oleneb eelkõige eliidi suhtumisest: „See on haritute, jõukate, mõjuvate ja valitsevate seisuste kohus oma eeskujuga mõjuda.“

Bunge lähtus alkoholieituses nn degeneratsiooni teooriast, mille kohaselt teatavad mürgid (nt alkohol) nõrgestavad otseselt või kaudselt (nt imetavate emade tervise kaudu) järeltulevat sugu.⁴⁷ Alkohol mõjutanuks negatiivselt suunas ka inimeste käitumist, tagajärjeks suguhaigused, vägivald, enesetapud, tööõnnetused jm. Bunge kogus üha uusi teaduslikke tõendeid alkoholi kahjulikkusest. Eeskätt mainitagu tema uuringuid rinnaga toitmise vallas, töö, mida eesti keeles tutvustati 1904. aastal.⁴⁸ Ta kasutas selles paljude Saksa, Šveitsi ja Itaalia arstide kaasabi, kes vastasid tema küsimustikele, kus analüüsiti imetamisaja lühenemist naistel ja selle seost alkoholitarbimisega.⁴⁹ Ainuüksi 1907. aastal saatis Bunge välja 100 000 küsimustikku.⁵⁰ Ta lisas küsimustikele ka enda koostatud karskuspropagandat.

Pühendumine alkoholivastasele tööle takistas Bunge enda sõnul tema karjääri, nii mõnedki kolleegid vaatasid tema peale viltu ning levisid kuulujutud, et ta on vaimuhaiglasse pandud (sest ei joo enam

⁴⁶ Bunge, *Alkoholi küsimus*.

⁴⁷ Kalling 2007; Gustav Bunge, *Kidunemise põhjused*, eestistanud K. Einbund (Tartu: Postimees, 1911).

⁴⁸ Gustav Bunge, „Mikspärast ei suuda palju emasid oma lapsi ise imetada ja mikspärast on niisuguste emade arv järjest kasvamas?“, *Tervis*, 5 (1905), 65–75.

⁴⁹ Nachlass Gustav von Bunge, Bestand Nr. 114. Mappe 57.

⁵⁰ Samas. Mappe 80, l. 87.

sõpradega õlut). Kirjas õele 1896. aastast Bunge siiski ei kahetsenud oma valikut.⁵¹ Tema toetajate ring kasvas järjepidevalt, 20. sajandi algul intensiivistus saksakeelses maailmas karskusseltside teke. Nii sai ajaleht Postimees 1900. aastal kirjutada, et Liivimaa arstidepäevadele saatis oma tervituse (ühes soovituselgi liituda karskusaatega) Saksamaa karskete arstide ühisuse nimel Emil Kraepelin.⁵²

Bunge ja baltisaksa karskustöö

Ei saa öelda, et baltlased poleks karskusideega kursis olnud. Vend kirjutas Tartust Bungele juba 1891. aastal: „Alkoholiküsimusest huvituvad siin nii mõnedki, kuid neil pole lihtne otsustada kuulumist karskuse ühendusesse.“⁵³ Need kontaktid, mis Bungele kodumaaga olid, kinnitasid tema veendumust, et saksa korporatsioonide joomistavad on rikkunud meeste tervist (baltisaksa naised olevat siiski veel terved).⁵⁴ Bunge oli eriti rahulolematu üliõpilaste – tulevase eliidi – joomiskirega. Olukorda pandi tähele ning eestikeelses karskuskirjanduses märgiti irooniliselt, et Tartu tudengid olla Bunge peetud alkoholivastasele esinemisele reageerinud sel teel, et ühele *schnaps*’ile tema nime andsid.⁵⁵

Bunge tundis muret, et eestlased olid karskusliikumises agaramad kui baltisakslased. Ta kurtis 1904. aastal oma õele Elisabeth von Ruckteschellile (1850–1948): „See on tõepoolest häbiväärne, et meie eestlastel on rohkem mõistust kui meie sakslastel. Näib, et Tartus ei ütle ükski inimene tõde meie puskarist läbiimbunud korporantidele.“⁵⁶

Baltisakslaste suhtumine alkoholi hakkas muutuma venestamise tugevnedes. Lisaks sellele, et rahvusküsimus oli toona seotud (eriti saksakeelses maailmas) bioloogiliste teooriatega, pidid baltisakslased tähele panema eespool kirjeldamist leidnud karskustöö politiseerimist nii Vene riigi kui kohalike eestlaste ja lätlaste poolt. Ka Bunge kirjutas 1910. aastal (tuues järjekordselt maarahvast „sakstele“ eeskujuks), „pole neil härradel [baltisakslastel] mingit õigustust venestuse üle kaevata, sest nad venestavad endid [alkoholiga] ise. Minu ainuke

⁵¹ Samas. Mappe 80, l. 38.

⁵² „Liivimaa XII arstidepäeva üle“, Postimees, 200 (06.09.1900), 2.

⁵³ Nachlass Gustav von Bunge, Bestand Nr. 114. Mappe 81, l. 6.

⁵⁴ Samas. Mappe 80, l. 42.

⁵⁵ *Eesti Karskuse Seltside Kalender 1895* (Jurjev: 1894).

⁵⁶ Nachlass Gustav von Bunge, Bestand Nr. 114. Mappe 80, l. 66.

lootus on, et eestlased ja lätlased raputavad nad nende kristalliseerunud nürimeelsusest üles. Ise nad ei ole selleks enam suutelised“.⁵⁷

Sooviga olukorda muuta saatis Bunge regulaarselt alkoholivastast kirjandust oma endise korporatsiooni Livonia raamatukogule. Ta ei saanud paraku tagasisidet. Et noorsugu alkoholi küüsisist päästa, toetas Bunge alkoholivastase kirjandusega oma õde, kes soovis Tartus 1910. aastal rajada noorte karskusliikumist. Bunge soovitas õel pöörduda abi saamiseks anatoomiaprofessor August Rauberi (1841–1917) ning Tartu eragümnaasiumi õpetaja Georg Rathlefi (1846–1914) poole. Mainitute seisukoht ei ole teada, kuid alkoholiga võitlemise võttis südameasjaks populaarne praktilise teoloogia professor Traugott Hahn (1875–1919).

Läbimurre baltisaksa ühiskonna suhtumises alkoholi ei toimunud siiski mitte akadeemilistes ringkondades, vaid Riia keskklassi seas. Taustaks võib sealjuures olla ka 1905. aasta revolutsioon, mis ühiskonda põhjalikult raputas. Liivimaa pealinnas toimus 1906. aastal näitus tööliste eluolust, sh tervishoiust. Üks näituse sektsioon oli pühendatud alkoholile. Vastavat osa tutvustas oma loengutes ja kolmes selle temaga seotud lastelavastuses Soome naisarst Alli Trygg-Helenius (1852–1926), kelle sõnum leidis laia kõlapinna. Karskusettekanded jõudsid baltisaksa käsitööseltsidesse.⁵⁸

1908. aastal asutati Riia Rahva Heaolu Arendamise Selts (*Der Verein zur Förderung der Volkswohlfahrt*). Järgmisel aastal asutas rühm kooliõpetajaid ja naisi selles alkoholivastase võitluse sektsiooni (*Sektion zur Bekämpfung des Alkoholismus*). Sektsioon, mille liikmete seas oli ka lätlasi ja venelasi, andis välja ja levitas karskuskirjandust. 1910. aastal asutati selle juurde tööliste osakond.⁵⁹

Eriti silmatorkav roll kohalikus saksakeelses karskustöös oli naistel. Saksamaal tekkis esimene naiste karskusring 1900. aastal. Balti kubermangude Naiste Karskusliit (*Bund der Baltischen Abstinenten*

⁵⁷ Samas. Mappe 80, l. 107.

⁵⁸ A. Selenkoff, *Eine Skizze der Alkoholfrage. Nach einem am 12. April d. J. im Gewerbeverein gehaltenen Vortrage* (Riga: Paul Kerkovius, 1907).

⁵⁹ C. W. Schmidt, „Bericht über die Tätigkeit der Sektion zur Bekämpfung des Alkoholismus für das Jahr 1910“. In *Verein zur Förderung der Volkswohlfahrt in Riga. Berichte über die Tätigkeit des Vereins, abgestattet auf dem 4. öffentl. Versammlung am 9. Febr. 1911* (Riga: G. Löffler, 1911), 5–14; Schmidt, „Über Trinkerfürsorge“. *Hefte der Gesellschaft für kommunale Sozialpolitik in Riga* 3, no 20 (1910), 117–152.

Frauen) organiseeriti Saksamaalt saabunud agitaatorite innustusel Riias 1909. aasta veebruaris (liideti peatselt eespool mainitud *Sektion zur Bekämpfung des Alkoholismus*'e külge.) Selle esinaiseks sai Elisabeth von Grewingk (?–1930). Sarnaseid, eeskätt saksa naiste karskustöö seltse püüti luua ka Tallinnas ja Tartus, kuid ebaõnnestunult.⁶⁰

Arstide kallutamine karskuse teele

Suurim proovikivi Bunge jaoks oli oma kunagise kodumaa arstide põhimõtete muutmine. Bunget häiris, et enamasti toetasid arstid alkoholitöötamise mõõdukuse printsiipi, nn parajuslust. Enamasti saksa liikmeskonnaga Tartu ja Tallinna arstide seltside koosolekute protokollid 19. sajandi lõpust kuni 1912. aastani näitavad, et huvi alkoholiprobleemide vastu oli seltsides olematu.⁶¹ Pigem joodi koosviibimistel õlut. Niisiis leidis Bunge, et vanad baltisaksa tohtrid oma alkoholi soosiva hoiakuga teevad palju kahju karskusliikumisele ja enne põlvkonnvahetust ei ole muutust paremuse poole oodata. Bunge nimelt uskus, kirjutades sellest 1908. aastal ka oma õele, et uus põlvkond arste mõtleb juba uutmoodi.⁶²

Kohaliku, valdavalt saksa soost arstkonna suhtumist iseloomustas pikatoimelisus reageerida eesti karskusseltside pöördumistele, mida tehti kubermangude arstidepäevade poole. Pöördumistes paluti arstide hukkamõistu rahva hulgas laialt levinud alkoholi ravivahendina kasutamisele. Kuigi midagi isegi püüti teha – teada on, et juba 1900. aastal valiti eestlasest arst Henrik Koppel (1863–1944) Liivimaa arstidepäevadel komisjoni, mis pidanuks järgmiseks kokkutulekuks välja töötama arstide seisukoha alkoholiküsimuses⁶³ – kokkuvõttes siiski asi soikus. Tulevane rahvusülikooli esimene rektor tegutses aga edasi. Koppel jt rahvusliku liikumise liidrid väisasid 1907. aastal Stockholmis XI rahvusvahelist karskuskongressi, kus muu hulgas rõhutati arstkonna suurt rolli alkoholivastases töös.⁶⁴

⁶⁰ „Balti Naiste Karskusliidu tööst“, *Eesti Naine*, 7/8 (1926), 171.

⁶¹ RA, EAA.3576.1.13 (Dörptsche medizinische Gesellschaft); RA, EAA, 5042.1.14 (Die Gesellschaft der practischen Ärzte in Reval, 1911–1918).

⁶² Nachlass Gustav von Bunge, Bestand Nr. 114. Mappe 80, l. 91.

⁶³ „Liivimaa XII arstidepäeva üle“, *Postimees*, 200 (06.09.1900), 2.

⁶⁴ Henrik Koppel, „Alkohol, arstiteadus ja arstid. XI üleilmisel karskuse kongressil Stockholmis“, *Tervis*, 5, 1 (1907), 49–62.

1909. aastal sündis kolme Balti kubermangu arste ühendav organ, Balti arstide kongress (*Baltischer Ärztekongress*), mille esimene kokkusaamine toimus sama aasta augustis Tartus. Eesti karskusseltsid pöördusid ka selle poole palvega võtta seisukoht alkoholi suhtes. Seda kohe ei juhtunud ning eesti ajakirjandus kritiseeris kongressi, nt Koppel oli sunnitud tõdema, et tegemist oli eeskätt kohalike saksa arstide kongressiga ning et peamine etteheide sellele peaks olema, et see on jätnud tähelepanuta praktiseerivale arstile olulise valdkonna – oma ringkonna, kodumaa ja rahva tervise.⁶⁵

Kuigi 1909. aasta kongressil ei peetud ühtegi ettekannet alkoholist, pidas selle eesistuja professor Karl Dehio (1851–1927), eesti karskusseltside pöördumist siiski oluliseks ning tegi ettepaneku käsitleda alkoholiküsimust järgmisel kongressil kolme aasta pärast. Ning kuigi nii mõnedki leidsid, et see pole vajalik (endiselt oli argumentiks väide, et alkohol ja selle tarbimine on igäühe enda sisetunde küsimus), jäi Dehio tahtmine peale. Otsustati, et arstikond on siiski kohustatud oma seisukoha kujundama.

1912. aasta kongressi ettevalmistustööde käigus moodustati alkoholikomisjon, mida juhtis Dehio ning mille liikmed valmistasid augustis Tallinnas toimunud 2. Balti arstide kongressiks ette teaduslikud ettekanded alkoholi mõjust inimesele ja alkoholismiga võitlemise meetodeist.⁶⁶ Nende ettekannete tekstid ilmusid kongressi järel nii Venemaa saksa arstide seltside ajakirjas (*St. Petersburger medizinische Zeitschrift*) kui ka eraldi väljaandena koos arstide kongressi resolutsiooniga alkoholiküsimuses.⁶⁷ Teades arstide pigem mõõdukat alkoholitarbimist soosivat mõtteviisi, pöördus Riia Rahva Heaolu Arendamise Selts avaliku kirjaga kongressi poole toetada täiskarskust.⁶⁸

Ettekanded kiitsid karskusliikumist, kuid rõhutasid samas inimeste enda otsustusõigust alkoholi tarbimisel. Selline lähenemine

⁶⁵ Henrik Koppel, „Mõni seletuse sõna eilase juhtkirja kohta: „Ons eesti arstide ühisus tarvilik?“, *Postimees*, 198 (01.09.1909), 1.

⁶⁶ *Protocolle des I. Baltischen Aerztekongresses in Dorpat, 23.–25. August 1909* (St. Petersburg: Wienecke, 1909).

⁶⁷ *Der Alkoholmissbrauch und seine Bekämpfung. Vier Vorträge, gehalten auf dem II. baltischen Aerztekongress zu Reval 1912* (Jurjew: Krüger, 1912).

⁶⁸ Carl Schmidt, Burchard von Schrenck, *An die vom Baltischen Aerztekongress gebildete ärztliche Kommission zur Begutachtung der Alkoholfrage* (Riga: Müllersche Buchdruckerei, 1912).

tekitas kongressil osalejate vahel elava diskussiooni. Oldi nii täiskarskuse kui ka mõõdukuse poolt ja vastu. Leiti ka, et ettekanded olid olnud liiga teaduslikud ega agiteerinud karskusliikumise ka suks. Komisjoni esimees Karl Dehio leidis seepeale, et eesmärk ei olnudki agiteerida, vaid analüüsida probleemi tõsidust. Ta märkis, et etteheide mõõdukuse printsiibi toetajate pihta ei ole õigustatud, sest ka see meetod annab tulemusi, näiteks Tartu üliõpilaste seas ei tehtavat enam hommikust õllekannu ning levimas olevat ka sportimine ja matkamine.⁶⁹ (Tegelikult arutasid tudengid sel ajal karskusteemadel juba ka korporatsioonides.⁷⁰)

Oma lõppresolutsioonis sedastas kongress, et täiskasvanud inimesel on õigus ise otsustada, kas alkoholi tarvitada. Igauhel olevat sealjuures individuaalne piir, millest üleminekul algaksid probleemid. Ühiskondlikust aspektist leidis kongress aga, et alkohol on kõige hullem „mürk rahvale“ ning seni olevat sellega kõige edukamalt võidelnud just nimelt karskusliikumine.⁷¹ Balti arstide kongressi resolutsioon oli kompromiss, mis ei nõudnud täiskarskust. Bunget, kes oli fanaatik, ajas see raevu. Eesti soost arstkond seostas hiljem aga rahvusliku arstide seltsi (Põhja-Balti Arstide Selts, asutatud 1912) teket just nimelt saksakeelsete kolleegide vähese huviga ühiskondlike probleemide, sealhulgas karskustöö vastu.⁷²

Gustav von Bunge koht teadusloos

On raske oletada, mida oleks 1920. aastal surnud Gustav Piers von Bunge arvanud iseseisvast Eesti riigist. Võibolla oleks ta olnud positiivselt üllatunud noore riigi küllaltki radikaalsest alkoholipoliitikast. Oldi ju Eesti Vabariigis 1920. aastate alguses üsna lähedal keeluseaduse kehtestamisele.⁷³ Seda siiski ei juhtunud, küll viis Eesti sisse süsteemi, mis meenutas nn Göteborgi süsteemi, kus riigi mono-

⁶⁹ *II. Baltischer Aerztekongress in Reval vom 17.–20. August 1912* (St. Petersburg: Wienecke, 1913).

⁷⁰ Werner Gruehn, *Was hat der Dorpater Student mit der heutigen Alkoholfrage zu tun? Gehalten im Theologischen Verein zu Dorpat am 14. November 1912*. RA, EAA, 1867.1.452.

⁷¹ Der Alkoholmissbrauch und seine Bekämpfung.

⁷² Ken Kalling, „Karskusliikumine ja arstiteadus sõjaeelses Eestis“, *Eesti Arst*, 9 (2012), 415–422.

⁷³ Ant, 41–42.

poliseeritud alkoholi müügi tulud jaotati avalikes huvides, sealhulgas karskustöö tarbeks. Selline, juba iseseisvuse eel propageeritud lähenemine,⁷⁴ kestis 1926. aastani, mil Eesti riik alkoholipoliitika liberaliseeris.⁷⁵

Teisest küljest näitas Eesti ennast pärast iseseisvumist küllaltki (balti)saksa vaenulikuna, Bunge aga mainitakse tänapäeval eeskätt sellistes uurimustes, mis käsitlevad saksamaiseid rassiteooriatest läbiimbunud imperialismi-ideoloogiaid.⁷⁶ Et sel põhjust on, võib näha järgnevast tsitaadist, mis pärineb Bunge kirjast öele (1904. aastast) ning milles ta järjekordselt õigustab oma võitlust alkoholiga: „Kui sakslased järgiksid Venemaal kahte printsiipi: 1) ei mürgitaks ennast [alkoholiga] ja 2) ei seguneks alaväärsete rassidega, siis nad valitseks mitte ainult Venemaal, vaid kogu maailma. Puhta, terve saksa verega ei suuda ükski rass maailmas konkureerida.“⁷⁷

Selline seisukoht on tänapäeva vaatevinklist äärmuslik, kõnesoleval ajal mahtus see aga kehtivate teadusteooriate ja väärtushinnangute raamidesse. On vaja meeles pidada, et isikud, kes tol ajal näiteks meditsiinilise karskustööga tegelesid, olidki meelestatud moel, mis inimest ehk liigagi biologiseeritult vaatlesid, samas pidasid võimalikuks üksikindiviidi autonoomia piiramist eeldatava üldise tervishoiulise kasu nimel. Tegemist on peatükiga eugeenika ajaloos ning tuleb tunnistada, et meditsiiniline karskusliikumine on olnud oma teatavas faasis ja teatavate osalejate suu läbi osaline rassiteooriate, aga ka totalitarismi toetamisel, rääkimata üksikindiviidi üldise huvi nimel objektistamisest.

Bunge oli samas siiski vastuoluline isik. Ühelt poolt panustas ta neisse 19. sajandil sündinud ideoloogiatesse, mis otsisid ühiskonna seletamisel abi loodusteaduslikest teooriatest, teisalt kuulus ta pigem selliste mõtlejate hulka, kes ei olnud rahul reduktsionismiga neissamades kõne all olevates loodusteadustes, eeskätt bioloogias. Sellisel moel mäletatakse teda teadusloos kui biovitalismi (ka: neovitalism) õpetuse ühte loojat.⁷⁸ Biovitalism eeldas, et elu ei ole

⁷⁴ „Göteborgi süsteem“, *Tallinna Teataja*, 68–69 (1910).

⁷⁵ Ant, 53.

⁷⁶ Vt nt: Weindling, 1989.

⁷⁷ Nachlass Gustav von Bunge, Bestand Nr. 114. Mappe 80, l. 66.

⁷⁸ Gustav von Bunge, *Vitalismus und Mechanismus. Lehrbuch der physiologischen und pathologischen Chemie* (Leipzig: F. C. W. Vogel, 1887), 3–15.

taandatav lihtsatele füüsikalistele ja keemilistele mehhanitsistlikele printsiipidele, vaid on kvalitatiivselt erinev (võib-olla ka väljapoole teaduse ulatuvust jääv) fenomen. Selline lähenemine – näiteks püüid vältida darvinismi loogikast lähtuvat determinismi ühiskondlikus elus – võis olla kiusatus eriti baltisaksa kogukonna jaoks, mis püüdis säilitada senist traditsioonidel põhinevat ühiskonnakorraldust.

Kokkuvõte

Esmapilgul paradoksaalne tunduv olukord, kus sajanditagune eestlaskond edestas ühes valdkonnas oma sotsiaalselt küpsuselt ja organiseerumisvõimelt toonast saksakeelset eliiti, saab seletuse siis, kui vaadata tolleaegse karskusliikumise laiemat ühiskondlikku tähendust. Karskusliikumisel kõnesolevatel aastatel enne Eesti iseseisvumist oli nimelt selge poliitiline mõõde. Eestlaste aktiivne suhtumine alkoholivastasesse võitlusse lähtus sellest, et karskusliikumine oli osa rahvuslikust tööst. Sama võib öelda baltisaksa naiste kohta, kes rebisid end lahti „kiriku, köögi ja laste“ kütkeist. Seni allasurutud ühiskonnarühmad leidsid karskusliikumises niši, milles end teostada ja sedakaudu eneseteadvust ning õiguslikku asendit parandada.

Saksakeelsele (meessoost) eliidile võis samal ajal kogu temaatika tunduda pigem üleliigse ning – Vene riigi alkoholipoliitika karmistumise järel – ka majanduslikke huvisid kahjustavana. Tõrksust pidi tekitama seegi, et eestlased karskusliikumise politiseerisid. Viimasel puhul oli pahatihti tegemist saksavaenulike sammudega, näiteks kõrtside sulgemise kampaaniad. Kokkuvõttes saabki tõdeda, et karskusliikumisel oli Eesti tingimustes kindlasti laiem tähendus kui eeldatav vaid tervise- ja elukvaliteedi küsimus.

Ken Kalling, MA, on Tartu Ülikooli peremeditsiini ja rahvatervis-
hoiu instituudi meditsiiniajaloo lektor

Erki Tammiksaar, dr, on Eesti Maaülikooli Karl Ernst von Baeri
maja teadusloo uurimise keskuse vanemteadur

“It is truly disgraceful that Estonians have more sense than our Germans“

KEN KALLING, ERKI TAMMIKSAAR

¹University of Tartu, ²Estonian University of Life Sciences

In the final decade of the 19th century, the temperance movement was gaining ground fast in the Estonian society. The same could not be said about the local elite, the Baltic Germans. The reluctance of the ‘genteel folk’ is noteworthy, if only for the reason that Gustav Piers von Bunge (1844–1920), one of the leading proponents of the medical temperance movement at the turn of the century, was one of their own, although he spent most of his life at the University of Basel in Switzerland. Bunge tried to spread his progressive ideas about healthcare in his homeland, encouraging the Baltic Germans to follow the example of Estonians and Latvians. Baltic German women were the first to embrace temperance. On the cusp of World War I, the local German medical professionals started to pay more attention to the idea, but remained more moderate in comparison to Bunge, declaring that each individual should decide for themselves whether they imbibe alcohol or not. In conclusion it can be claimed that the Baltic German’s reticence towards temperance arose from the economic losses this caused to their circles (the state’s vodka monopoly did away with the right to keep taverns), but especially from the political background of the temperance movement. The Estonian temperance movement had an important role in this, as it became a part of the national agenda.